

Tafsir Dergisi - Tafsir Journal

e-ISSN: 2792-078X

Cilt/Volume: 3, Sayı/Issue: 1 (Mayıs/ May 2023): 71-86

el-Hafâcî ve İnâyetü'l-Kâđî ve Kifâyetü'r-Râzî Hâşiyesindeki Kur'ân İlimlerini Kullanım Metodu The Method of Using the Sciences of the Qur'an in *al-Khafâcî and İnâyetü'l-Kâđî and Kifâyetü'r-Râzî* annotation (*hashiya*)

Mustafa Alkhedr

Yüksek Lisans Öğrencisi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Temel İslam Bilimleri Anabilim
Dalı,
Basic Islamic Sciences, Department of Tafsir
Dumlupınar University
Kütahya, Türkiye
mustafa.alkhedr90@gmail.com orcid.org/0000-0001-6002-4168

İlhami Günay

Doç. Dr., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi
Temel İslam Bilimleri Bölümü Tefsir Anabilim Dalı
Basic Islamic Sciences, Department of Tafsir
Dumlupınar University
Kütahya, Türkiye
ilhami.gunay@dpu.edu.tr orcid.org/0000-0002-3618-7204

Makale Bilgisi/Article Information Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/Received: 18.03.2023

Kabul Tarihi/Accepted: 20.05.2023

Yayın Tarihi/Pub Date: 31.05.2023

Atıf/Cite as

Alkhedr, Mustafa. el-Hafâcî ve İnâyetü'l-Kâđî ve Kifâyetü'r-Râzî Hâşiyesindeki Kur'ân
İlimlerini Kullanım Metodu, Tafsir Dergisi 3/1 (Mayıs 2023), 71-86
Alkhedr, Mustafa. The Method of Using the Sciences of the Qur'an in *al-Khafâcî and İnâyetü'l-
Kâđî and Kifâyetü'r-Râzî* annotation (*hashiya*), Tafsir Journal 3/1 (May 2023), 71-86

İntihal/Plagiarism

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi/This article
has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. Published
by Tafsir Journal, Turkey. <http://www.tafsirdergisi.com/index.php/tafsir/index>
Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.

The Method of Using the Sciences of the Qur'an in *al-Khafâcî* and *İnâyetü'l-Kâdî* and *Kifâyetü'r-Râzî* annotation (hashiya)

Abstract:

Tafsir of *al-Baydawi* called (*Anwar al-Tanzil wa-Asrar al-Ta'wil*) had a great impact on the Islamic scientific movement, especially attracting the attention of scholars and author of a *tafsirs* (*mufasssirin*). This very concise commentary of him has become the main work of the *madrasa* education curriculum in the Islamic world. The aforementioned *tafsir* had a great impact on the Islamic science movement. The fact that three hundred and thirty-three authors wrote annotations (*hashiyas*) on *Baydawi's tafsir* is a clear proof of this. These hundreds of studies on *Baydawi's tafsir*; concise, commentary, *ta'liq*, annotation, criticism and in the form of a *takhrij* of *hadiths*. One of the annotations written on the aforementioned *tafsir* is *Şihâbüddîn al-Khafâcî's* work *İnâyetü'l-Kâdî ve kifâyetü'r-Râzî Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Baydawi*. The aforementioned annotation is accepted as the most useful and the easiest to express work on *Baydawi's tafsir*. The reason for this is *al-Khafâcî's*; because of his deepening in language, rhetoric, verse and *tafsir* sciences, he understands and explains *Baydawi's* words correctly and beautifully, and clarifies concise, difficult and ambiguous expressions appropriately. This competence stems from the status of *Imam Khafâcî's* knowledge and his deepening in more than one of his religious sciences. This specialization of the author, especially in *shar'i* sciences such as *fiqh*, *qira'ats*, and instrumental sciences such as language and rhetoric, enabled *Baydawi* to elaborate and correctly understand his explanation. With this competence, the author explained the contradictory statements, corrected what he thought to be correct, cleared the doubts about some of the phrasing and eloquence of the Qur'an, and refuted the contrary claims. *Al-Khafâcî* applied a clear method in dealing with *Baydawi's tafsir* and the *hadiths* he added to it, and he also benefited from other *tafsirs* such as *er-Razi's tafsir* and annotations written on *Baydawi*. One of the things that makes *al-Khafâcî* special and privileged in this annotation is that he benefited from the annotations written on *al-Kashshaaf of al-Zamakhshari* in many ways. In this work, the author combined *tafsir* and *ta'wil* according to the rules of the Arabic language, and analyzed and detailed the data on the *sunnah* that *al-Baydawi* had referenced as appropriate. In this study, *al-Hafâcî's* life and the method of using and explaining the Qur'anic sciences will be discussed concisely, based on the printed copy and annotation.

Keywords: *Tafsir, Al-Khafaji, Enayat al-Qadi and Kifayat al-Radi, method, hashiya* (annotation) Qur'anic sciences.

el-Hafâcî ve İnâyetü'l-Kâdî ve Kifâyetü'r-Râzî Hâşiyesindeki Kur'ân İlimlerini Kullanım Metodu

Öz

Beydâvî'nin *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl* adlı tefsiri, İslam ilmî hareketinde büyük etki bırakmış, özellikle âlimlerin ve müfessirlerin ilgisini çekmiştir. Onun gayet özlü olan bu tefsiri, İslam âleminde medrese eğitim müfredatının baş eseri olmuştur. Anılan tefsir, İslami ilim hareketinde büyük bir etki bırakmıştır. Beydâvî'nin tefsiri üzerinde üç yüz otuz üç müellifin haşiye yazması bunun açık ispatıdır. Beydâvî tefsiri üzerinde yapılan bu yüzlerce çalışma; muhtasar, şerh, ta'lik, haşiye, tenkit ve hadislerinin tahriri şeklindedir. Anılan tefsir üzerine yazılan haşiyelerden birisi de Şihâbüddîn el-Hafâcî'nin *İnâyetü'l-Kâdî ve kifâyetü'r-Râzî Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Beyzâvî* adlı eseridir. Zikredilen haşiye, Beydâvî'nin tefsiri üzerine yazılmış en faydalı ve ifadesi en kolay eser olarak kabul edilmektedir. Bunun nedeni, el-Hafâcî'nin; dil, belâgat, nazım ve tefsir ilimlerinde derinleşmesinden dolayı Beydâvî'nin sözlerini doğru ve güzel anlayıp izah etmesi, mücmel, müşkil ve muğlak ifadeleri yerli yerince açıklığa kavuşturmasıdır. Bu yetkinlik, İmam Hafâcî'nin ilminin statüsünden ve dinî ilimlerinin birden fazlasında derinleşmesinden kaynaklanmaktadır. Müellifin özellikle fıkıh, kıraat, gibi şer'î ve dil ve belâgat gibi alet ilimlerindeki bu ihtisası, Beydâvî'nin açıklamasını detaylandırmasını ve doğru anlaşılmasını sağlamıştır. Müellif bu yetkinliğiyle, çelişkili ifadeleri açıklamış, kendince

doğru bulduklarını düzeltmiş, Kur'ân'ın bazı lafız ve belagat inceliklerine yönelik şüpheleri gidermiş ve aksi iddiaları çürütmüştür. Hafâcî, Beydâvî'nin tefsiri ve ona eklediği hadisleri ele alırken açık bir metodu uygulamış ve o, er-Râzî tefsiri gibi diğer tefsirlerden ve Beydâvî üzerine yazılan haşiyelerden de istifade etmiştir. el-Hafâcî'yi bu haşiyesinde özel ve ayrıcalıklı kılan hususlardan birisi de ez-Zamahşerî'nin *el-Keşşâf*'ı üzerine yazılan haşiyelerinden çok yönlü faydalanması olmuştur. Müellif bu eserinde, Arap dili kurallarına göre tefsir ve tevili birleştirmiş ve el-Beydâvî'nin istihsat ettiği sünnete dair verileri yeri geldikçe tahlil ve tafsil etmiştir. Bu çalışmada el-Hafâcî'nin hayatı ve haşiyesinin matbu nüshasına dayanarak bahse konu haşiyesinde Kur'ân ilimlerini kullanma ve açıklama metodu özlü olarak ele alınacaktır.

Anahtar: Tefsir, el-Hafâcî, Şihâbüddîn, İnâyetü'l-Îkâdî ve Kifâyetü'r-Râzî, Metod, haşiye, Kur'ân ilimleri.

Giriş

Haşiye ve şerh yazma geleneği, Müslümanlarca kitap yazım fenlerinden biri kabul edilmektedir. Yapılan bu çalışmaların, fıkıh, tefsir, dil vb. alanlarında yapılmış olması bu kabulü değiştirmemektedir. Zira haşiyeler, birçok temel alanda telif edilen çok değerli klasik eserler üzerine yazılmıştır. Şerhlerin ve haşiyelerin, anılan değerli eserlerdeki ince meseleleri ve faydalı konuları içermesi hasebiyle bu hazinelerin ortaya çıkarılmasına ve onlardan yararlanmaya çok ihtiyaç bulunmaktadır.

Genelde haşiyeler, bilimsel ansiklopediler mesabesindedir. Çünkü yazarları anılan eserlerinde, İslami ve Arapça ilim ve sanatları ile ilgili birçok meseleye değinmiştir. Bu durum, uzmanları onların üzerinde derin araştırmaya ve farklı ilim dallarındaki bu yararlı konuları tetkike sevk etmektedir. Haşiyeler; özetin şerhini, araştırmanın tahkikini, meselelerin istinbatını, reddedilmesi gerekenin reddedilmesini, doğrunun tasdikini sağlamakla, öncekilerin ilmî mirasının tahkikine ve yanlışlardan arındırılmasına imkan vermektedir. Aynı şekilde haşiyelerin, önceki âlimlerin yazdıkları eserler üzerinde ilmi münakaşalara dikkat çekmesi, geçmişin ilmi mirasını içinde toplaması/cem ve özetlemesi genel özelliklerindendir. Dolayısıyla haşiyeler, mazinin değerli bilgilerini içermekle, yararlı ve aydınlatıcı araştırmalar yapılmasına imkan vermektedir.¹

Umumi manada şer'i ilimlerde özelde tefsir ilminde, haşiyelerde okuyucuyu yoracak derecede uzatmalar yapılarak, haşiye sahibinin bahsettiği asıl konudan onu uzaklaştırdığı şeklinde eleştiriler yapılmaktadır. Halbuki bu doğru bir eleştiri olmasa gerektir. Çünkü haşiyeden maksat, zaten mücmel konuları açıklamak, müphem noktaları izah etmektir. Bu durumda açıklamayı yapan haşiyenin, ilgili olduğu metinden ayrılması söz konusu olmamaktadır. Bilakis haşiye sahibi, ana metne sağlam şekilde bağlı bir açıklama yapmaktadır. Haşiyeden tam istifade için öncelikle asıl metnin doğru anlaşılması gerekmektedir. Daha sonra haşiye ve onun tafsilatı okunmalı ki, metin ve haşiye okumaktan maksat hâsıl olsun. Üzerine haşiye yazılan esas eserin müellifinin kastı ile haşiye sahibinin, onun ana metindeki temel amacını okuyucuya ulaştırmasıyla anlama tamamlanmaktadır. Bu yüzden haşiyenin tek başına okunup, kendisi için konulan metinle irtibatlandırılmaması, ilim ve anlayış bakımından maksada ulaştırmayı sağlamayacaktır. Haşiye hakkındaki bu genel girişten sonra çalışmamıza konu olan müellifi hayatı ve eserleriyle tanıtmak, haşiyesinin değerini ortaya koymak da faydalı olacaktır.

Hafâcî'nin haşiyesi, Beydâvî'nin tefsiri üzerine yazılmış en önemli haşiyelerden biridir. Bu, Hafâcî'nin bilimsel şöhretinden ve haşiyenin Kur'ân-ı Kerîm'in tamamını içerecek şekilde tamamlanmasından kaynaklanmaktadır. Müellif ve eseri tanınmış olmakla birlikte üzerinde yeterince akademik çalışma yapıldığı söylenemez. Ulaşabildiğimiz kadarıyla Türkiye'de müstakil olarak biri yüksek lisans tezi ve ikisi makale olmak üzere üç çalışma yapılmıştır. Birincisi müellifin hayatı ve Şifâü'l-ğalîl adlı eseri üzerinde yüksek lisans seviyesinde iki bölüm

¹ Bk. İbrahim Abdulhalim Muhammed, "el-Hâfîz es-Suyûtî ve Haşiyetuhu alâ tefsîri'l-Beyzâvî". *Mecelletü Câmîati'l-Melik Abdülazîz* 29/2 (2021), 96.

olarak çalışılmıştır. Bölümün ilki hayatına, ikincisi eserin tanıtımına² tahsis edilmiştir. İkinci olarak makale seviyesinde yapılan çalışmada da Hafâcî'nin hayatı, ilmi şahsiyeti ve eserlerini ana hatlarıyla incelemiştir. Bu makalede, çalışmamızın konusu oluşturan haşiyesi hakkında birkaç cümlelik bilgi verilmiş ve mahtut nüshaları tanıtılmıştır.³ Yapılan diğer bir makalede, müellifin hayatına ve eserlerine kısa birer paragrafla yer verilmiş, sonrasında haşiyesi de de dâhil olmak üzere üç kitabına dayanarak nahiv yöntemi örneklendirilmiştir.⁴

Ulaşabildiğimiz kadarıyla müellifin eserleri üzerinde yurt dışında iki makale seviyesinde çalışma bulunmaktadır. Bunun ilki Hafâcî'nin haşiyesindeki sarf ilmine dair metoduna dairdir. Arap bir araştırmacı tarafından telif edilen makale, Hafâcî'nin haşiyesinde yer alan sarf ilmine dair bilgileri bol örnekle⁵ ele almaktadır. Diğer makale ise müellifin eserleri kısmında belirtildiği üzere *Şifâü'l-ğalîl*'i üzerine yapılmış bahse konu haşiyesine temas edilmemiştir. Bütün bu ilmi çalışmalar göstermektedir ki Hafâcî'nin bahse konu haşiyesindeki tefsir metodu çalışılmamıştır. Bu yüzden müellifin haşiyesinin Kur'an ilimleri açısından incelemesi, haşiyenin ve dolayısıyla Beydâvî tefsirinin doğru anlaşılmasına katkı sağlayacağı ve bu alandaki boşluğu dolduracağı düşünülmektedir.

Araştırmamızda el-Hafâcî'nin hayatına ve eserleri temas ettikten sonra önemli eseri olan *İnâyetü'l-Kâdî ve Kifâyetü'r-Râzî* adlı haşiyesi incelenecektir. Çalışmamızda anılan haşiyenin el-Hidiviyye matbaasında 1283 basılmış olan nüshasını tekraren basan (Beyrut Dâru Sadr) nüshası esas alınmıştır. Çalışmamız müellifin ilmî şahsiyetine ve bilhassa tefsir metoduna dair kapsamlı ve ayrıntılı çalışmaların başlangıcı mahiyetindedir.

1. Müellifin Hayatı ve Eserleri

1.1. Adı, Künyesi, Soyu ve Mezhebi

Tam ismi Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ömer el-Hafâcî'dir. Hanefî mezhebine mensup olan el-Hafâcî, Mısır'da doğup orada büyümüş, ilim tahsil etmiş, müderrislik ve kazaskerlik yapmış ve burada vefat etmiştir.⁶ Şihâbüddîn el-Hafâcî,⁷ bir süre yargı görevini üstlenmiş ve Kâdî-kudât/Kadıların başkanı unvanını almıştır.⁸ Şihâbüddin, onun lakabıdır. el-Hafâcî ise, *Reyhânetü'l-elibbâ ve zehretü'l-hayâtî'd-dünyâ* isimli kitabında dediği üzere mensup olduğu kabileye nisbesidir. Zira kendisi, bu kabileye mensubiyetini anılan kitabında dile getirmiştir.⁹

1.2. Doğumu, Yetiştmesi ve Vefatı

Şihâbüddîn el-Hafâcî 977/1569 yılında Kahire yakınlarındaki "Seryâkûs" köyünde doğmuş ve çocukluğunu orada geçirmiştir. Kendisi hakkında şunları söylemektedir:

"Temyiz çağından sonra, değerli babamın kucagında canım olan iyi bitkilerle dolu bir tarladaydım, Tarîfî'nin ve çocuklarımin hazinelerinin tadını çıkarıyordum, hem zahiri ve hem

² Yusuf Sami Samancı, *Şihâbüddîn el-Hafâcî'nin Hayatı ve Şifâü'l-ğalîl Adlı Eseri* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 120.

³ Bk. Mustafa Keskin, "Şihâbüddîn el-Hafâcî: Hayatı, İlmi Şahsiyeti ve Eserleri", *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/2 (Aralık 2016), 125-126.

⁴ Abdulhamit Turgut, "Şehâbeddin el-Hafâcî ve Nahivdeki Yöntemi", *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 6/2 (2022), 848-864.

⁵ Mühenned Ömer Renne, "el-Menhecû's-sarfî 'inde's-Şihâbî'l-Hafâcî fi haşiyetihî 'alâ tefsiri'l-Beyzâvî", *Mecelletü Câmîati'l-B'as*, 38/39 (2016), 71-96.

⁶ Bk. Muhammed b. el-Hâc b. Abdullah es-Sağır el-İfrânî, *Safvetu men inteşera min ahabâr-isulehâi'l-karni'l-hâdî'aşar*, thk. Abdüllmecid Hayâlî (Dârü'l-Beyzâ: Merkezü'l-Türâsi's-Sekâfî fi'l-Mağrib, 2004), 231-232.

⁷ Bk. Muhammed b. Abdurrahman el-Gazzi, *Dîvânü'l-İslâm*, thk. Seyyid Kesrevî Hasan (Beyrut Dârü'l-Kütübîl-İlmiyye, 1990), 2/228.

⁸ Kâdî Beydâvî'nin de aynı makamı ihraz ettiği düşünüldüğünde onun bu eseri daha anlamlı hale gelmektedir. Bk. Yusuf Şevki Yavuz, "Kâdî Beyzâvî", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/100-103.

⁹ Bk. Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ömer el-Hafâcî, *Reyhânetü'l-elibbâ ve zehretü'l-hayâtî'd-dünyâ*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dârü'l-İslâmî'l-Garbî, 1982), 2/337. Bk. Keskin, "Hafâcî: Hayatı, İlmi Şahsiyeti ve Eserleri", 107-108.

batını ilmin gıdasıyla besleniyordum... İlimde belli bir seviyeye ulaştıktan sonra (devrinin Sîbeveyh'i dediği dayısı)¹⁰ Ebû Bekir eş-Şenevânî'den ilmimi almaya başladım".¹¹

Babası Muhammed bin Ömer el-Hafâcî el-Hanefî'dir. O da çağında mezhebinin önde gelenlerinden bir fakihidir. Hatta onun, yaşadığı devrin insanlarına, onunla fetvalar verilen bir fıkıh kitabı vardır. Hafâcî, 1069/1659 yılında vefat etmiştir.¹²

1.3. İlmi Hayatı

Müellif, el-Hafâcî, *Reyhânetü'l-elibbâ* adlı kitabında, kendilerinden hangi ilmi aldığı hocalarını ismen saymaktadır. Bazı hocalarını ise ismen zikretmiş, ondan hangi ilmi aldığına temas etmemiştir. O, ilim tahsiline nahiv âlimi olarak tanınan dayısı Ebû Bekir eş-Şenevânî'nin yanında lügat ilimleri ile başlamıştır. Aynı şekilde ondan meânî ve mantık ilimlerini almış, böylece alet ilimlerini tamamlamıştır. Bu süreci takiben Hanefî ve Şafiî mezheplerini incelemiştir.¹³ Diğer hocaları olan Ahmed el-Alkamî, Muhammed es-Salihî eş-Şâmî¹⁴ ve el-Înâyetî'den edebiyat ve şiir tahsil etmiştir.¹⁵ Şemsüddîn er-Remlî, Zekeriyâ el-Ensârî, hadis hâfızı İbrâhim el-Alkamî, Ali b. Gânim el-Makdisî, Nûreddin ez-Zeyyâdî gibi hocalardan hadis ve fıkıh dersleri okuyarak icâzet almıştır.¹⁶ Ayrıca Ali b. Gânim el-Makdisî el-Hanefî'den diğer bütün fenleri de öğrenmiş ve hocası da ona öğrettiği fenlere ilişkin icazet vermiştir.¹⁷ İbrahim el-Alkamî'den, en-Nahvî'nin *Ravzatü't-tâlibîn ve 'umdetü'l-müttaķîn* kitabını okumuştur.¹⁸ Davud el-Basîr'den tıp öğrenmiş¹⁹ ve bunu Ali b. Cârullah'a okumuştur.²⁰ Rahip Davud'tan cebir ve geometri dersleri almış ve ona *Öklides'i* okumuştur.²¹ Sa'dulmille ve'd-dîn b. Hasan'dan ilim tahsil etmiştir.²² el-Hafâcî'nin yukarıda sayılan hocaları ve onlardan aldığı ilimler göstermektedir ki o, akli ve şer'î ilimlerini genişletmiş ve derinleşmiş bir âlimdir. Dolayısıyla onun sayılan ilimlerdeki engin vukufiyeti, muhakkik bir müfessir olduğuna işaret etmektedir.

Birçok hocadan ders alan el-Hafâcî'nin kendisi de pek çok talebe yetiştirmiştir. Bu öğrencilerden H. 1072 yılında vefat eden İbnü'l-Cemmâl, Ali b. Ebî Bekir b. Ali el-Mekkî eş-Şafiî, kendisinden hadis almıştır.²³ el-Hafâcî'den tefsir hadis ve edebiyat alanında eğitim alan bir diğer talebesi Abdulkâdir el-Bağdâdî'dir (ö. 1073/1663). Kahire yerleşen el-Bağdâdî; birçok alanda eser veren, gezgin, Arap dilini, eşsiz hikâyelerini, şiirini, nesrini ve edebiyat tarihini çok iyi bilen bir âlimdir. Türkçeyi ve Farsçayı da çok iyi bilen el-Bağdâdî, müteahhirin döneminin anılan ilim dallarını en iyi bilen âlim olarak kabul edilmektedir. el-Hafâcî, onun bu alanlardaki geniş malumatından dolayı bazı anlaşılabilir konularda ona müracaat etmiştir. el-Hafâcî öldüğünde kitaplarının çoğu el-Bağdâdî'ye kalmıştır.²⁴ el-Hafâcî'den ders alan meşhur alimlerden birisi de birçok hocadan ders alan Ebû Mehdî İsâ b. Muhammed es-Seâlibî'dir. Hicrî 1080 yılında vefat eden bu büyük âlim, Mekke ve Medine'de dersler vermiştir.²⁵ el-Hafâcî'nin yetiştirdiği meşhur talebelerden birisi de Ahmed b. Ahmed b. Muhammed el-Acemî eş-Şafiî el-Vefâî'dir. Arap tarihi ve soyları, akli ve edebî ilimlerde yetkin olan bu âlim, hicrî 1086

¹⁰ Ali Şakir Ergin, "HAFÂCÎ, Şehâbeddin", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/72.

¹¹ Bk. Hafâcî, *Reyhânetü'l-elibbâ*, 2/327.

¹² Bk. Muhammed Amin b. Fadlullah b. Muhibbillâh el-Muhibbî, *Hulâşatü'l-eşerfi a'yâni'l-ķarni'l-hâdî 'aşer* (Kahire: Vehebîye, ts.), 4/76.

¹³ Bk. Hafâcî, *Reyhânetü'l-elibbâ*, 2/327.

¹⁴ Bk. Hafâcî, *Reyhânetü'l-elibbâ*, 1/27.

¹⁵ Bk. Hafâcî, *Reyhânetü'l-elibbâ*, 1/17.

¹⁶ Bk. Hafâcî, *Reyhânetü'l-elibbâ*, 2/300. Ergin, "Hafâcî", 15/72.

¹⁷ Bk. Muhibbî, *Hulâşatü'l-eşer*, 3/180.

¹⁸ Bk. Hafâcî, *Reyhânetü'l-elibbâ*, 2/77.

¹⁹ Bk. Hafâcî, *Reyhânetü'l-elibbâ*, 2/117.

²⁰ Bk. Hafâcî, *Reyhânetü'l-elibbâ*, 1/440.

²¹ Bk. Hafâcî, *Reyhânetü'l-elibbâ*, 2/273.

²² Bk. Hafâcî, *Reyhânetü'l-elibbâ*, 2/273.

²³ Bk. İlyas b. Ahmed Hüseyin b. Süleyman el-Bermavi es-Sââtî, *İmtaü'l-Fudela bi-Teracimi'l-Kurra* (Mısır: Uluslararası Nedve Evi, 2000), 2/225.

²⁴ Bk. Muhibbî, *Hulâşatü'l-eşer*, 2/451.

²⁵ Bk. Muhibbî, *Hulâşatü'l-eşer*, 2/451.

senesince vefat etmiştir.²⁶ Müellifin rahle-i tedrisinden geçen bir diğer âlim Ebû Sâlim el-Ayyâşî'dir (ö. 1090/1680). Abdullâh b. Muhammed b. Ebî Bekr es-Sicilmâsî el-Ayyâşî, Hayır ve doğruluk ehlinde zahit ve takvalı bir âlimdir. Abdülber b. Abdülkâdir b. Muhammed b. Ahmed b. Zeyn el-Feyyûmî de el-Hafâcî'den ilim tahsil edenlerdendir. Şair, edip ve Hanefî mezhebine mensup olan bu âlim, el-Hafâcî'ye Sa'düddîn et-Teftâzânî'nin (ö. 792/1390) *Şerhu Telhîşî'l-Miftâh'ın* bir kısmını okumuştur. el-Hafâcî, el-Beydâvî'nin tefsiri üzerine yaptığı haşiyesi ve İmam Nevevî'nin *Sahih-i Müslim'in* şerhi derslerinin tekrarını ona yaptırmıştır. el-Feyyûmî hicrî 1071 senesinde İstanbul'da vefat etmiştir.²⁷

1.4. Eserleri:

el-Hafâcî, farklı ilim dallarında elde ettiği birikimini bu alanlarda kalıcı eserlere dönüştürerek gelecek nesillere miras bırakmıştır. Birçoğu basılan bu değerli eserleri, kısa künyeleriyle şöyle hülâsa edilebilir:

1. *Şifâ'ü'l-ğalîl fîmâ fî kelâmi'l-Arab mine'd-dağîl*. Müellifin bu eserini el-Muhibbî, *Hulâşatü'l-eşer*'de zikretmiştir. Bahse konu eser, Arapçaya yabancı dillerden giren kelimeleri alfabetik sırayla veren sözlük mahiyetindedir.²⁸ Dr. Muhammed Kaşas'ın tahkikiyle Dâru'l-kütübî'l ilmiyye tarafından Beyrut'ta 1998 senesinde basılmıştır. Ayrıca müellifin bu eseri, uzun bir makale seviyesinde değerlendirmeye²⁹ tabi tutulmuştur.

2. el-Hafâcî'nin *İnâyetü'l-Kâdî ve kifâyetü'r-Râzî, Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Beyzâvî* adlı eseri, hicrî 1025 yılında yazmayı bitirdiği Beydâvî'nin tefsiri üzerine yazdığı en hacimli eseridir/haşiyesidir. İstanbul'da Hicrî 1257 ve 1283 yılında Mısır'da Mektebetü'l-Hidiviyye tarafından sekiz cilt halinde basılmıştır. Bahse konu matbu tefsirin ofset basımını, Dâru Sâdır (Beyrut 1326/1908) yapmıştır.³⁰

3. Müellifin, *Reyhânetü'l-elibbâ*'sında ve el-Muhibbî "*Hulâşatü'l-eşer*"inde zikrettiğine göre *Tırâzü'l-mecâlis (el-Emâlî)* eseri bulunmaktadır. Dil ve edebiyat alanındaki eserde elli meclis yer almakta ve ayrıca tefsir, hadis ve tarih ile alakalı bazı konulara yer vermektedir. Anılan kitabı, el-Matbaatu'l-Vehbiyye'de hicrî 1284 yılında basılmıştır.³¹

4. *Nesîmü'r-riyâz fî şerhi Şifâi'l-Kâdî İyâz*, adlı eseri, Kâdî İyâz'ın *eş-Şifâ bi-ta'rîfi hukûkı'l-Muştafâ* adlı kitabının şerhidir. Eserin birçok neşri yapılmıştır: (Bulak: 1257; el-Âmira matbaasında dört büyük cilt halinde basılmıştır İstanbul: 1267; Kahire: 1312-1317, 1325, 1327; Beyrut: 1326/1908 (ofset). Bu kitabı ayrıca Muhammed Abdülkadir Atâ'nın tahkikiyle Daru'l-kütübü'l-İlmiyye tarafından 2001 senesinde basılmıştır.³²

5. *Dîvânü'l-edeb fî zikri (meğâsîn-i) şu'arâ'i'l-Arab* isimli eseri hicrî 1316/1898 yılında Beyrut'ta neşredilmiştir.³³

6. *Reyhânetü'l-elibbâ ve zehretü'l-hayâtî'd-dünyâ*,³⁴ el-Hafâcî'nin kendisinin ve zamanının şairlerinin hayatını, onlardan bazı örneklerle naklettiği faydalı bir eserdir. Bu kitabı, Abdülfettâh Muhammed el-Hulv'ün tahkikiyle Mısır'da İsa el-Bâbî el-Halebî yayınevi 1386/1967 yılında yayınlamıştır.

7. *Şerhu Dürreti'l-ğavvâş fî evhâmi'l-havâş*, isimli eserini, Abu Dabi Kültür ve Miras Kurumu, Meysûn Abdusselam Nacib'in tahkikiyle yayınlamıştır (Dâru'l-Kütübî'l-Vataniyye, 2012).

²⁶ Bk. İfrenî, *On Birinci yüzyılın sulaha haberlerinden Yayılan olan safvası*, 324.

²⁷ Bk. Muhibbî, *Hulâşatü'l-eşer*, 2/291. Bk. Keskin, "Hafâcî: Hayatı, İlmi Şahsiyeti ve Eserleri", 113-114-115.

²⁸ Bk. Muhibbî, *Hulâşatü'l-eşer*, 1/333. Ergin, "Hafâcî", 15/72-73.

²⁹ Abdullah b. İs'a b. Ahmed el-Fudayh, "Mevkûfû Şihâbüddîn el-Hafâcî mine't-tevlîdî'l-m'ucemî'r-rasîdî'l-m'ucemî fî Şifâi'l-Ğalîl enmûzecen", *Câmiatü'l-Kasîm Mecelletü'l-'ulûmi'l-Arabîyyeti'l-insâniyye*, 14/3 (2021), 1123-1207.

³⁰ Bk. İsmâil el-Bâbânî, *Hedîyyetü'l-Arifîn Esmâ'ü'l-Müellifîn ve Âşârü'l-Muşannifîn* (İstanbul: Maarif Ajansı, 1951), 1/161. Ergin, "Hafâcî", 15/73. Bu çalışmamızı dayandırdığımız eseri bu haşiyesidir.

³¹ Bk. Muhibbî, *Hulâşatü'l-eşer*, 1/333. Bk. Hafâcî, *Reyhânetü'l-elibbâ*, 1/340.

³² Bk. Muhibbî, *Hulâşatü'l-eşer*, 1/333.

³³ Bk. Muhibbî, *Hulâşatü'l-eşer*, 1/333.

³⁴ Bk. Muhibbî, *Hulâşatü'l-eşer*, 1/333.

8. *Ḥabâya'z-zevâyâ fî mâ fi'r-ricâl mine'l-bekâyâ'sı*, kendisinin ve oğlunun hocalarının da yer aldığı çağdaşı yetmişin üzerinde âlimin hayatına dair bilgi içeren eseridir. “Şeyhülislâm Zekeriyâyâde Yahyâ Efendi adına yazılan eser, müellifin *Reyhânetü'l-elibbâ'sının* esasını teşkil etmektedir. Kitabın çeşitli kütüphanelerde yazma nüshaları bulunmaktadır.”³⁵

9. *Dîvân*, “Bir mukaddime ile başlayıp kafiye ve konu gözetilmeden -belki de müsvedde olarak- tertip edilen divanın, çeşitli kütüphanelerde nüshaları bulunmaktadır.”³⁶

2. Haşiyenin El Yazma Nüshaları ve Nitelikleri

el-Hafâcî'nin *İnâyetü'l-Kâdî ve kifâyetü'r-Râzî (Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Beyzâvî)*, adlı haşiyesinin birçok mahtut nüshası bulunmaktadır. Bu başlık altında anılan eserin beş nüshası hakkında kısa bilgi verilecektir.

2.1. Türkiye Kütüphanelerindeki Nüshaları

Millet Kütüphanesi 129 numarada kayıtlı nüsha, müellif nüshasından Muhammed eş-Şazeli b. eş-Şeyh Cadülkerîm tarafından h. 1082'de yazılmıştır. Mukabelesi ve tashihi Muhammed el-Esved tarafından yapılmıştır. Nesh talik hattıyla yazılan nüsha; 371 varaktan oluşmakta ve her sayfasında 35 satır bulunmaktadır. Bölüm başlıkları, bazı isimler kırmızı mürekkeple yazılmıştır. El yazmanın üzerinde Feyzullah Efendi vakfı temellük kaydı ve 1113 tarihi konulmuştur. Nüsha Bakara Suresi'nin başının tefsiriyle başlamakta ve: (أولئك لهم نصيب) (Jel-Bakara: 2/202[âyetinin tefsiri ile bitmektedir. Eserin müellif nüshası beş cilt halinde Süleymaniye Kütüphanesi Şehid Ali Başa bölümünde 211 numarada bulunmaktadır. Zikredilen kütüphanenin diğer bölümlerinde yer alan nüshaları en eskiden başlayarak: Yeni Medrese 175, Turhan V. Sultan 35, Hekimoğlu 74 numaralarında kayıtlıdır. Eserin Zâhiriye Kütüphanesinde on beş civarında nüshası bulunmaktadır.³⁷

2.2. Yurt Dışındaki Nüshaları:

Şam Esed Kütüphanesinde 460 numarada kayıtlı olan nüsha, hicri 12. yüzyılda yazılmıştır. Nesh hattıyla yazılan eser, 233 yapraktan oluşmakta ve her sayfada 45 satır bulunmaktadır. Sure isimleri ve bölüm başları kırmızıyla yazılmış, özel isimler siyah renkle hamîşte kaydedilmiştir. Aynı şekilde hamîşinde el-Hafâcî'nin kimden naklettiği bilgisi de belirtilmiştir. Güzel bir nüsha olmakla birlikte bazı yerlerinde eksiklikler ve düzeltmeler bulunmaktadır. Temellük kaydında Süleyman Paşa Medresesi kaydı ve 1150 tarihi yer almaktadır. Nüsha, en-Nisâ suresinin tefsiri ile başlamakta ve et-Tevbe suresinin sonunun tefsiri ile tamamlanmaktadır.

Eserin diğer bir yazması, Medine'de Mescid-i Nebevi Kütüphanesi 1049 numarada kayıtlıdır. İki cüzden ve her bir sayfası 37 satırlı 898 varaktan oluşan bu nüsha, Hicri 1103 senesinde güzel bir nesih hattıyla Abdurrahman b. Sâlih el-Verdânî tarafından yazılmıştır. Bu el yazması renkli olarak gösterilmiş ve paragrafların başı kırmızı renkli yazılmıştır. Temellük kaydında Muhammed Emin bin Ebî Abdullah ismi bulunmaktadır. Fatiha suresinin tefsiri ile başlayan nüsha Hûd sûresinin tefsiri ile son bulmaktadır.

Haşiyenin başka bir nüshası Şam Esed Kütüphanesinin 590 numarada kayıtlı ve eksik bir nüshadır. Eser, her sayfası 35 satırdan oluşan ve nesih hattıyla yazılan 441 varaktan ibarettir. Surelerin isimleri ve paragraf başlıkları kırmızı, bazı şahıs isimleri ise kenarında siyah mürekkeple yazılmıştır. Üzerinde Vezir Muhammed Paşa'nın (1190) yılındaki vakfı kaydı mevcuttur. Nüsha güzel olmakla birlikte bazı eksiklikler ve düzeltmeler içermektedir. Âl-i İmrân Suresi'nin ilk âyetinin tefsiri ile başlamakta ve Hud Suresi'nin son âyetinin tefsiri ile bitmektedir.

³⁵ Ergin, “Hafâcî”, 15/72-73.

³⁶ Müellifinin diğer eserleri hk. bk. Ergin, “Hafâcî”, 15/73. Bk. Keskin, “Hafâcî: Hayatı, İlmi Şahsiyeti ve Eserleri”, 120-121-122- 23-124-125. Bk. Faruk Sümer, “Mehmet Bey, Karamanoğulları”, *TDV İslam ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 24/444-446.

³⁷ Samancı, *Şihâbüddin el-Hafâcî'nin Hayatı ve Şifâü'l-ğalîl Adlı Eseri*, 21.

Eserin ulaşabildiğimiz son nüsha Şam Esed Kütüphanesi 453 numarada kayıtlı olup yine eksik bir nüshadır. Her bir sayfası 27 satırdan meydana gelen ve ince nesih hattıyla İbrahim b. Yusuf el-Haddâd tarafından 1100 tarihinde yazılmıştır ve 612 yaprakтан oluşmaktadır. Sure isimleri ve paragraf başları kırmızıyla yazılmıştır. Vezir Es'ad Paşa'nın, babası el-Hâc İsmail Paşa Medresesine vakfettiği kaydı bulunmaktadır. Nüsha Bakara Suresi'nin 203. ayetinin tefsiri ile başlayıp Tevbe Suresi'nin son âyetinin tefsiri ile bitmektedir.

el-Hafâcî'nin Haşiyesi neşredilmiş olmakla beraber Şam Üniversitesi Şeriat Fakültesinin bazı master ve doktora öğrencileri, bilimsel tezleri çerçevesinde yeniden çalışmaktadır. Çünkü haşiyenin sekiz ciltten oluşan Dar-u Sâdır baskısı, birçok hata içermekte ve eserde yer alan görüşleri sahiplerine nispet etmekte özen gösterilmemiştir. el-Hafâcî haşiyesinin anılan baskısının, yukarıda vasıflarını belirttiğim mahtutlarından son dört nüshasına dayandırıldığı tarafımızca tespit edilmiştir. Haşiyenin birinci nüshasının mukabelesi ise henüz tarafımızca yapılmamıştır.

3. Hafâcî'nin Tefsirdeki Metodu:

Şihâbüddîn el-Hafâcî, baştan itibaren Kur'an'ın Kur'an ile tefsirine özen göstermiştir. Çünkü tefsirlerin en güzeli, sahibinin yüce kelâmındaki maksadını daha iyi bilen olarak yaptığı tefsiridir. Dolayısıyla Kur'an'ın Kur'an ile tefsirinin yapıldığı yerde öncelikle bu tefsir tercih edilmektedir. el-Hafâcî'nin bu tefsir nev'ini, aşağıdaki örneklerle göstermek mümkündür:

(قُلْ لَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا)

"Sizden tebliğimin karşılığında hiçbir ücret istemiyorum" [el-En'âm 6/90] âyetini tefsir ederken: (جعلنا من جهنكم) "Sizden gelecek bir hediye/ücret" kaydını düşmüştür. Aslında âyetteki "Sizden istemiyorum" ifadesinden bu mana anlaşıldığı halde bu kayda ilave olarak âyetin anlamını: (إن أجري إلا على الله) "Benim ücretimi ancak Allah verecektir." [Yûnus 10/72] âyetini zikrederek pekiştirmiştir.³⁸ Aynı şekilde el-Hafâcî, (تجعلونه قراطيس تبدونها وتخفون كثيرا)

"Siz Tevrat'ı kâğıtlara yazıp istediğinizi açıklıyor, çoğunu da gizliyorsunuz" [el-En'âm 6/91] âyetini tefsir ederken: "Tevrat'ın hükümlerinin uygulamaksızın sırf ezberlenmesi" manasının kastedildiğini: (مثل الذين حملوا التوراة ثم لم يحملوها) "Tevrat'la yükümlü tutulup da onunla amel etmeyenlerin durumu..." [el-Cum'a 62/5] âyetine dayandırmaktadır.³⁹

el-Hafâcî'nin âyeti âyetle tefsirine bir diğer misal olarak: (وهو الذي أنشأكم من نفس واحدة) "O, sizi bir tek nefisten yaratandır. (Sizin için) bir kalma yeri, bir de emanet konulacağınız bir yer vardır..." [el-En'âm 6/98] âyeti gösterilebilir. el-Hafâcî, âyetteki "kalma yeri"ne: (ولكم في الأرض مستقر ومتاع إلى حين) [el-Bakara 2/36] âyetinin desteğiyle "babanın sulbü" veya "yeryüzü üzerinde" manası vermektedir. Keza o, (ونقر في الأرحام) "rahimlerde tutarız" [el-Hac 22/5]. Ayetine dayanarak "kalma yeri"ne "rahimler" manası da vermektedir.⁴⁰

el-Hafâcî haşiyesinde, Kur'an ilimleriyle ilgili konulara da itina göstermiştir. O eserinde, ehline nispet etmeksizin kıraat vecihlerini zikretmektedir. el-Hafâcî'nin bu metoduna aşağıdaki örnekler gösterilebilir. (نرفع درجات من نشاء) "Biz dilediklerimizin derecesini yükseltiriz" [el-En'âm 6/83] âyetindeki "derecât" tenvin ile okunur. Ebu'l-Bekâ, bu kelimenin, "nerfeu" fiilinin mefulü ve izâfetle "derecât-i men neşâe" şeklinde okunduğunu söylemiştir. el-Hafâcî, insanın derecesinin yükseltilmesinin, kendisinin yükseltilmesi anlamına geldiğini... de söylemektedir.⁴¹

el-Hafâcî bazen, el-Beyzâvî'nin sahipleriyle birlikte zikrettiği kıraat farklılıklarının vecihlerini Arapça kuralları çerçevesinde göstermiştir. Mesela «Hamza ve el-Kisâî; "el-Yesâ"ı

³⁸ Bk. Şihâbüddîn el-Hafâcî, *İnâyetü'l-Kâdî Ve Kifâyetü'r-Râzî, Hâşiye Şehâbeddin el-Hafâcî 'alâ Tefsiri'l-Beyzâvî* (Beyrut: Dar Sader), 4/93.

³⁹ Bk. Hafâcî, *İnâyetü'l-Kâdî*, 4/94.

⁴⁰ Bk. Hafâcî, *İnâyetü'l-Kâdî*, 4/102.

⁴¹ Bk. Hafâcî, *İnâyetü'l-Kâdî*, 4/90.

el-En'âm 6/86; Sâd 38/48 “ed-Dayğam” (الضَّيْعَم) vezninde “Leysa” (لَيْسَ) şeklinde okumuşlardır. el-Hafâcî bu kelimenin Arapça dışında olmasına rağmen lam-ı tarif getirilmek ve Arapçaya nakledilmekle kıyas dışı olarak Arapçaya girdiğini söylemiştir.⁴² Ayrıca el-Hafâcî bazen, kıraatlerin sıhhati üzerinde hüküm vermekte, şaz kıraatleri mütevatirlerinden ayırmaktadır. Meselâ Yüce Allah'ın: (وَمِنَ النَّخْلِ مِمَّنْ طَلَعْنَا قَنَاطًا دَانِيَةً وَجَنَاطًا مِنْ نَخِيلٍ وَأَعْنَابٍ “hurma ağacının tomurcuğunda da aşağıya sarkmış salkımlar- üzüm bahçeleri, zeytin ve nar çıkarırız: (Her biri) birbirine benzer ve (her biri) birbirinden farklı” [el-En'âm 6/99]. ayetini tefsir ederken: “Beydâvî, Keşşâf'taki kıraat sırasını değiştirmiş, üzerine ittifak edilen nasb okunuşuyla başlamıştır. Âsım'dan rivayet edilen A'mes kıraati şaz olduğu için onu sona bırakmıştır.” demektedir.⁴³

el-Hafâcî, tecvid ilminin terimlerine dikkat etmiş ve bunları dipnotlarında açıklamıştır: (أُولَئِكَ الَّذِينَ هَدَى اللَّهُ فَبِهِدَاهُمْ أَقْتَدَهُ) “İşte, o peygamberler, Allah'ın doğru yola ilettiği kimselerdir. (Ey Muhammed!) Sen de onların tuttuğu yola uy!” [el-En'âm 6/90] âyetinin tefsirinde; (أَقْتَدَهُ) “İktedih” deki sakın “ha”nın vakıfhalinde eklenen “hâ-i seket” olduğunu söylemektedir.⁴⁴ Yine aynı yerde Beydâvî'nin kullandığı (أَشْبَعَهَا) “Eşbe'ahâ” sözünden kastedilenin, onu kesra ile okuduğu ve “ya” harfi ile geçiş yaptığı/vasl açıklamasını yapmaktadır.⁴⁵

el-Hafâcî, haşiyesinde esbab-ı nüzul ile alakalı bilgilere açıkça yer vermektedir. Mesela: (وَلَا تَسُبُّوا الَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ فَيَسُبُّوا اللَّهَ عَدْوًا بِغَيْرِ عِلْمٍ) “Onların, Allah'ı bırakıp tapındıkları na sövmeyin, sonra onlar da haddi aşarak, bilgisizce Allah'a söverler.” [el-En'âm 6/108] âyetinin iki yönlü iniş sebebini “Keşşâf”tan alıntılamaaktadır. Birincisi: (وَمَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ حَصَبٌ) “Hiç şüphesiz siz ve Allah'tan başka kulluk ettikleriniz cehennem odunusunuz.” [el-Enbiyâ 21/98] âyeti indiğinde inkarcılar: “Ya bizim ilahlarımıza sövmeyi terk edersiniz veya biz de senin ilahını hicvederiz” demişlerdir. İkincisi: Müslümanlar müşriklerin ilahlarına hakaret ediyorlardı. Onların da Allah'a küfürle karşılık vermelerine sebep olmamak için bundan yasaklanmışlardır.⁴⁶

Müfessir bazen nüzul sebebine işaret etmekle yetinmektedir. Mesela (وَمَا قَدَرُوا اللَّهَ حَقَّ قَدْرِهِ) “Allah'ın kadrini gereği gibi bilemediler. Çünkü “Allah, hiç kimseye hiçbir şey indirmedir” dediler.” [el-En'âm 6/91] âyetinden Yahudilerin kastedildiğini ve nüzul sebebi rivayetlerinin bunu desteklediğini söylemektedir. el-Hafâcî bazen de iniş sebebine açıklama yapmaksızın göndermede bulunmaktadır. Aynı âyet kapsamında; Yahudilerden Malik b. el-Sayf adında şişman bir din adamı Rasûlullah (sav) ile tartışmıştır. O da kendisine: “Musa'ya Tevrat'ı indirene yemin olsun ki, Tevrat'ta Allah'ın şişman din adamında nefret ettiğini görmüyor musun?” demesi üzerine Hz. Peygamber'e öfkelenmiş ve: “Allah'a yemin ederim ki, Allah insanlara hiçbir şey indirmedir” demiştir. Bunun üzerine beraberindeki arkadaşları ona: “Vay haline, Musa'ya da inmedi mi? Demişler ve bunun üzerine Cenab-ı Hak bu ayeti indirmiştir.”⁴⁷

el-Hafâcî, âyet ve sûrelerin mekki-medeni tayininde, indiği zamanı değil de mekânı dikkate almaya meyilli olmakla birlikte Beydâvî'nin bu husustaki sözlerini nakletmektedir. Ancak onun görüşleri arasında tercihe şayan gördükleri varsa ona öncelik vermektedir. Mesela Beydâvî'nin Fatıha Suresinin iniş yeri hakkındaki: (وَقَدْ صَحَّ أَنَّهَا مَكِّيَّةٌ....) “Onun mekki oluşu sahihtir” sözü konusunda şu açıklamayı yapmaktadır. Mekki olmasıyla kastettiği, meşhur manalarının da gösterdiği üzere bu surenin Mekke'de nazil olmasıdır. Bu görüş, İbn

⁴² Bk. Hafâcî, *Înâyetü'l-Îkâdî*, 4/91.

⁴³ Bk. Hafâcî, *Înâyetü'l-Îkâdî*, 4/104.

⁴⁴ Bk. Hafâcî, *Înâyetü'l-Îkâdî*, 4/93.

⁴⁵ Bk. Hafâcî, *Înâyetü'l-Îkâdî*, 4/93.

⁴⁶ Bk. Hafâcî, *Înâyetü'l-Îkâdî*, 4/110. Bk: Cârullah Zemahşerî, *el-Keşşâf'an hakâ'ika ğavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-eķâvîl fi vüçûhi't-te'vîl* (Beyrut: Arapî Kitap Evi, 1047), 2/56.

⁴⁷ Bk. Hafâcî, *Înâyetü'l-Îkâdî*, 4/95.

Abbas ve çoğu sahabe ve müfessirlere aittir. Denildiğine göre Beydâvî: "Mekke'de nazil olmuştur" dememiş, müfessirlerin (hicreti esas alan yaklaşımına dayalı olarak) Mekki demiştir. Fâtîha sûresinin Medeni olduğu görüşü Mücâhid'e aittir ve bu konuda hata etmiştir denilmiştir. Müellif, surenin bir kısmının Mekki ve bir kısmının Medeni olduğunu söylemeyi ise çok zayıf görmektedir.⁴⁸

el-Hafâcî, muhkem ve müteşabih ayetler hakkında ve Allah'ın sıfatlarına dair âyetlerin tefsirinde tevîl ehlinin yolunu takip etmiştir. Mesela: (إِنَّ الَّذِينَ يُبَايِعُونَكَ إِنَّمَا يُبَايِعُونَ اللَّهَ يَدُ اللَّهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ) "Allah'ın eli onların elleri üzerindedir [el-Fetih ٤٨/10] âyeti kapsamında bu âyetin (يُبَايِعُونَكَ) ve (إِنَّمَا يُبَايِعُونَ) iki lafzı arasında müşâkele olduğu çirkin sözüdür. Bu söze göre Allah'ın biat alan olması için ele sahip olması gerekmektedir. Hâlbuki âyetteki "el" ifadesi "kudret" ile tevîl edildiğinde böyle bir vehim ortadan kalkacaktır demektir.⁴⁹

Müellif, haşiyesinde Hz. Peygamber'in sünnetine özen göstermekte, Beydâvî'nin tefsirindeki, haşiyesindeki ve tahririndeki hadislere ve müellifinin o hadis hakkındaki sözlerine yer vermektedir. Mesela, İbn Ebi Serh'in hadisinden (فتبارك الله) "Allah ne yücedir" [el-Mü'minûn 23/14] âyeti bağlamında bahsederken: "İbn Ebi Serh'in hadisini, 'İbn Cerîr, es-Suddî'den kıssayı nakletmeksizin tahrîr etmiştir" demektir.⁵⁰ Aynı şekilde el-Hafâcî, el-Beydâvî'nin Malik b. es-Sayf'in hadisinden bahsederken: "Bu hadisi İbn Cerîr ve et-Taberânî, Saîd bin Cübeyr'den tahrîr etmiştir" açıklamasını yapmaktadır.⁵¹

Hafâcî bazen, Beydâvî'nin tefsirinde ve şerhlerinde zikredilen hadislere ilavelerde bulunmakta ve hadislerin sıhhat ve zayıflık derecelerini de beyan etmektedir. Mesela Beydâvî'nin (الَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يَلْبِسُوا إِيمَانَهُمْ بِظُلْمٍ) "İman edip de imanlarına haksızlık/zulüm bulaştırmayanlar" [el-En'âm 6/82] âyetini tefsir ederken "Rivayet olunduğu üzere bu âyet indiğinde sahabeye ağır gelmiş ve "hangimiz kendisine haksızlık etmez ki" demişlerdir. Bunun üzerine Rasûlullah (sav): "Bu âyet sizin anladığınız manayı kast etmiyor. Bilakis Lokman'ın oğluna söylediği (إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ) "Şirk büyük zulümdür" (Lokmân 31/13) sözünde belirttiği üzere "imana şirki karıştırmak manasını içeriyor" buyurmuştur" hadisini nakletmiştir. el-Hafâcî ise onun bu açıklaması üzerine şu bilgiyi eklemektedir: "Bu hadis sahihtir. Onu el-Buhârî, Müslim, Ahmed b. Hanbel ve et-Tirmizî Abdullah b. Mesûd'tan rivayet etmişlerdir."⁵²

el-Hafâcî, Beydâvî'nin tefsirinde isimlerini zikrettiği alimleri ve şahısları tanıtmaktadır. Mesela Beydâvî'nin adını andığı Müseylime hakkında: "İsm-i tasğîr kalıbı olduğundan, hatalı yaygın Müseyleme kullanımının aksine Müseylime denilmesi gerekir. Bu zat, Yemame halkından Hanifeoğullarındandır. Hz. Peygamber döneminde peygamberlik iddiasında bulunmuş ve Ebu Bekir'in halifeliği esnasında öldürülmüştür." Bilgisini vermektedir. el-Hafâcî, el-Esved el-Ansî hakkında ise: Yemen'de Ans oğullarına mensup bir rahipti. Peygamberlik iddiasında bulunup Yemen'i hâkimiyetine almış ancak Allah Resulü'nün görevlendirdiği kimseler onu oradan kovmuştur. el-Ansî'nin ölümü, Feyruz ed-Deylemî eliyle olmuş ve öldürüldüğü haberi Hz. Peygamber'in vefatından hemen önce veya sonra geldiği söylenmiştir."⁵³ Demektedir. el-Hafâcî, Amr b. Luhay hakkında ise, Cahiliyye devrinde beş defa yavrulayan ve sonuncusu dişi olan deveyi/bahîra ve putlar için serbest bırakılan ve sütünden yalnızca misafirlerin faydalandığı deveyi/sâibe ilk defa salıveren kişidir" demektir.⁵⁴

el-Hafâcî bazen de Beydâvî'nin hadislerin birazını naklettiği yerde onu tamamlamaktadır: el-Beydâvî, tefsirinde Malik bin Sayf'in hadisinde Rasûlullah'ın ona:

⁴⁸ Bk. Hafâcî, *İnâyetü'l-Kâdî*, 1/26.

⁴⁹ Bk. Hafâcî, *İnâyetü'l-Kâdî*, 8/59.

⁵⁰ Bk. Hafâcî, *İnâyetü'l-Kâdî*, 4/97.

⁵¹ Bk. Hafâcî, *İnâyetü'l-Kâdî*, 4/94.

⁵² Bk. Hafâcî, *İnâyetü'l-Kâdî*, 4/95.

⁵³ Bk. Hafâcî, *İnâyetü'l-Kâdî*, 4/96.

⁵⁴ Bk. Mâide 5/103; Hafâcî, *İnâyetü'l-Kâdî*, 4/97.

"Musa'ya Tevrat'ı indirene yemin olsun ki, Tevrat'ta Allah'ın şişman alime nefret ettiğini görmüyor musun?" demiştir. O da "Evet! Allah şişman âlime nefret eder" diyerek onaylamıştır. Bunun üzerine Hz. Peygamber: "O şişman âlim sensin" demiştir." Kısmını nakletmiştir. el-Hafâcî ise hadisin konusu olan bu olayın eksik kalan şu kısımlarını tamamlamıştır: "Rasûlullah ona: "Sen, Yahudilerin sana kazandırdığı malı yiyerek şişmanlamış alimsin" deyince halk kendisine gülmüştür. Buna öfkelenen Mâlik, Hz. Ömer'e bakarak: "Allah hiçbir insana bir şey indirmemiştir." demiştir. Bunun üzerine kavmi ona: "Sen bize ulaşan Tevrat hakkında bunu nasıl söylersin!?" demesi üzerine kavmine: "O beni öfkелendirdiği için dedim" şeklinde cevap vermiştir. Bu sözü ondan işiten Yahudiler, onu reisleri olmaktan azletmişler ve yerine Ka'b b. Eşref'i başkan seçmişlerdir."⁵⁵

eş-Şihâb el-Hafâcî, bazen de Beydâvî'nin zikrettiği hadisleri şerh ve tahlil etmektedir. Mesela bir hadiste rüyada görülen altını, nübüvvet olarak tevil etmiştir. Bunu da; altının yeryüzünde geçimi sağlama ve hayatı onunla düzenleme açısından madenlerin en değerli olduğunu, peygamberlerin de insanlık vasıflarının en şerefli olduğu ve onun getirdikleriyle hayatın düzendiği ile gerekçelendirmiştir.⁵⁶ Müellif haşiyesinde bazen de bir hadise bir kelime ile veya onun içinde geçen bir olaya işaret ederek temas etmektedir. Mesela Hz. Ali'den rivayet edilen uzunca İsrâ hadisinde zikredilen "hicâb/perde" hakkında: "Perde/gizlenme yaratılanlar hakkında söz konusu olabilir, Allah hakkında değil. Zira insanlar gizlenebilir, yoksa Allah (cc) gizlenmekten münezzehtir." demektedir.⁵⁷

el-Hafâcî, âyeti yorumlamakta Kur'ân'da ve sünnette o âyeti açıklayıcı bir bilgi bulamadığında Sahabe ve Tâbinin görüşlerine yönelmektedir. O, Beydâvî'nin tefsirinde naklettiği görüşleri, Sahabe ve Tabiinden sahibine nispet etmektedir. Mesela el-Hafâcî (إن الله) (فالق الحب والنوى) "Allah tohumları ve taneleri çatlatandır" [el-En'âm 6/95] âyetini tefsir ederken el-Beydâvî'nin: "الشقاق/Çatlatma" yorumunun, Mücahit'ten rivayet edildiğini belirtmiştir.⁵⁸

el-Hafâcî aynı zamanda Sahabe ve Tabiin sözlerini, Kur'ân'ın manasını anlamak için kullanmaktadır: Buna: "İbn Abbas'ın (الويل) "Veyl'in manasını azaptır." yorumu⁵⁹ örnek gösterilebilir. Yine Şihâb: (والمحصنات من الذين أوتوا الكتاب) "kendilerine kitap verilenlerden olan iffetli kadınlar da" [el-Mâide 5/5] âyetinin tefsirinde bu âyette bahsedilen kadınları Abdullah b. Ömer'in "İslam'a giren kadınlar" şeklinde tefsir ettiğini söylemektedir.⁶⁰

Müfessir, sahabenin sözlerini nahvi konularda da kullanmaktadır: Mesela olumsuz sorunun cevabında (بلى) "belâ" denilmesinin "evet", "neam/evet" şeklinde cevabın ise "hayır" manasına geldiğini söylerken Abdullah b. Abbas'tan örnek vermektedir. İbn Abbas: (ألست) (ربكم قالوا بلى) "Rabbimiz değil miyim?" [el-'A'râf 7/172] sorusuna "neam"/Evet deselerdi (Evet Rabbimiz değilsin diyecek) inkâr etmiş olacaktı" demiştir.⁶¹

el-Hafâcî, sahabe ve tabiinin sözlerini, fikhî hükümleri bilmekte de kullanmaktadır. Nitekim o: (وأولو الأرحام بعضهم أولى ببعض في كتاب الله) "Allah'ın kitabınca, kan akrabaları birbirlerine (varis olmaya) daha lâyıktırlar." [el-Enfâl 8/75] âyetinin tefsirinde Abdullah İbn Mesud'un, zevi'l-erhâmın, mevla'l-ataka'dan daha önceliğe sahip olduğunu savunmuş, diğer sahabeler ona muhalefet etmiştir.⁶² Aynı şekilde el-Hafâcî, sûrelerin Mekki ve Medeni

⁵⁵ Bk. Hafâcî, *İnâyetü'l-Kâdî*, 4/97.

⁵⁶ Bk. Hafâcî, *İnâyetü'l-Kâdî*, 4/97.

⁵⁷ Bk. Hafâcî, *İnâyetü'l-Kâdî*, 4/86.

⁵⁸ Bk. Hafâcî, *İnâyetü'l-Kâdî*, 4/100.

⁵⁹ Bk. Hafâcî, *İnâyetü'l-Kâdî*, 4/190.

⁶⁰ Bk. Hafâcî, *İnâyetü'l-Kâdî*, 3/219.

⁶¹ Bk. Hafâcî, *İnâyetü'l-Kâdî*, 2/192.

⁶² Bk. Hafâcî, *İnâyetü'l-Kâdî*, 4/295.

olduğunu tayin etmekte Sahabe ve Tabiin sözlerini şahit getirmiştir. Mesela A'râf sûresinin 163. âyeti dışında Mekki olduğunu, Mücâhid ve Katâde'ye dayandırmaktadır.⁶³

el-Hafâcî'nin Sahabe ve Tabiin sözlerini, Beydâvî'nin tercih ettiği veya sahih olduğunu söylediği yerlerde onu teyit için kullanmaktadır. Mesela el-Hafâcî: (إذ يغشيكم النعاس أمانة منه) "Sizi saran uyuklama, Allah'tan bir güvendir" [el-Enfâl 8/11] âyetini yorumlarken: "Üçüncü nimet, korkunun onları uyumaktan alıkoymasıdır. Fakat Allah onların kalplerini yatıştırınca uykuya dalmışlardır. Bundan dolayı İbn Abbâs (r.a.): "Savaşta uyuyabilmek Allah'tan bir güven/eman, namazda ise şeytandan bir vesvesedir"⁶⁴ dediği yorumunu yapmıştır.

Şihâb, Sahabenin kıraatini de Kur'ân'ın anlaşılmasında kullanmaktadır. Nitekim o: (الذين يظنون أنهم ملقوا ربهم وأنهم إليه راجعون) "Onlar, Rablerine kavuşacaklarını ve gerçekten O'na döneceklerini çok iyi bilirler." [el-Bakara 2/46] âyetine verdiği: "Yani Allah'a (cc) kavuşmayı ve onun katındaki nimetlere erişmeyi umarlar. Veya Allah'ın huzurunda toplanacaklarından ve sonrasında ödüllendirileceklerinden emindirler" manasını, İbn Mesud'un (يعلمون)/Bilirler kıraatine dayandırmaktadır.⁶⁵

el-Hafâcî'nin haşiyesinin en dikkat çeken yönlerinden birisi el-Beydâvî'nin az da olsa tefsirde kullandığı israiliyat ve zayıf hadislerle yönelik yaklaşımıdır. O, el-Beydâvî'nin tefsirini bu anılan iki hususta temizlemeye çalışmış, haberin israili ve zayıf olduğuna dikkat çekmiş veya onu düzeltmiştir. Mesela el-Hafâcî, el-Beydâvî tefsirinde İbn-i Hatal ve onun Rasûlullah için yazdığı rivayet edilen kıssa bulunduğunu ancak İbn-i Cevzî'nin bu kıssayı uydurma olarak değerlendirdiğini belirtmektedir.⁶⁶ Bilindiği gibi el-Beydâvî, sûrelerin faziletleriyle ilgili mevzu hadislerle yer vermiştir. Mesela bunlardan Sâffât sûresinin fazileti hakkında naklettiği: "Kim Sâffât sûresini okursa, kendisine cin ve şeytanın sayısınca onar sevap verilir. Ondan cinlerin ve şeytanların inatçı isyankârları uzaklaşır ve o şirkten uzak kalır. Onun iki hafaza meleştiği kıyamet gününde elçilere inanan bir mümin olduğuna dair lehinde şahitlik eder".⁶⁷ Hadisi hakkında el-Hafâcî: "Übeyy b. Ka'b'ın meşhur hadisinden uydurma bir hadistir" notunu eklemektedir.⁶⁸

el-Hafâcî'nin haşiyesinde özen gösterdiği bir diğer yön; Kur'ân'ın bağlamından ve âyetler ve sûreler arasında bulunan münasebetten yardım alarak Allah'ın muradını bulmaya çalışmasıdır. Hatta bağlam ve münasebetten, müfessirlerin çıkarımları arasında tercihte bulunmakta da faydalanmaktadır. Mesela: (لا تتركه الأبصار وهو يدرك الأبصار) "Gözler O'nu idrak edemez ama O, gözleri idrak eder." [el-En'âm 6/103] âyetini tefsir ederken "ilmi bütün bakışları kuşatır" yorumunu yapmaktadır. Devamında, âyetin yorumlarından en uygun olanının, görme vasıtasıyla bilme/ilim olduğunu ve bunu genellemesinin de mümkün bulunduğunu ifade etmektedir.⁶⁹

Müellif aynı şekilde: (أولئك الذين آتيناهم الكتاب والحكم والنبوة فإن يكفر بها هؤلاء فقد وكلنا بها قوماً ليسوا بها بكافرين) "Onlar kendilerine kitap, hikmet ve peygamberlik verdiğimiz kimselerdir. Eğer şunlar (inanmayanlar) bunları tanımayıp inkâr ederlerse, biz onları inkâr etmeyecek olan bir kavmi, onlara vekil kılmışızdır." [el-En'âm 6/89] âyetinin tefsirinde (هؤلاء) ile Kureysîlilerin kastedildiğini, delaletin işaretinden elde edilen harici bir karine âyetin bağlamından çıkarmaktadır. Çünkü ona göre âyetin bağlamı tehdittir ve bunun da Kureysî'e yönelik olması cümlelerin akışına münasip düşmektedir.⁷⁰

⁶³ Bk. Hafâcî, *İnâyetü'l-Kâdî*, 4/145.

⁶⁴ Bk. Hafâcî, *İnâyetü'l-Kâdî*, 4/257.

⁶⁵ Bk. Hafâcî, *İnâyetü'l-Kâdî*, 2/155.

⁶⁶ Bk. Hafâcî, *İnâyetü'l-Kâdî*, 2/155.

⁶⁷ Bk. Nasiru'd-Din el-Beyzavî, thk: Muhammed Abdurrahman el-Mar'aşlı, *Envaru't-Tenzil ve Esraru't-Te'vil* (Beyrut: Dar İhyau't-Turasu'l-A'rabi, 1418), 5/22.

⁶⁸ Bk. Hafâcî, *İnâyetü'l-Kâdî*, 7/293.

⁶⁹ Bk. Hafâcî, *İnâyetü'l-Kâdî*, 4/109.

⁷⁰ Bk. Hafâcî, *İnâyetü'l-Kâdî*, 4/92.

el-Hafâcî, el-Beydâvî'nin lafzı aynı olan/lafzî müteşabih âyetleri, bağlamının farklılığına, kök manasındaki değişimine de işaret ederek farklı yorumladığına dikkat çekmiştir. Nitekim o, el-Beyzâvî'nin: (وما قدروا الله حق قدره) “Allah'ın kadrini gereği gibi bilemediler.” [el-En'âm 6/91] âyetini, bağlamını dikkate alarak “Allah'ı hakkıyla tanımadılar” şeklinde yorumladığı dile getirmektedir. Aynı lafızdaki ez-Zümer sûresinin 39/67. âyetini, kendi bağlamına dayanarak “Kendi vicdanlarında Allah'ı hakkıyla tazim edememişlerdir.” şeklinde yorumlamıştır. Çünkü “kadr” kelimesi aslen, bir şeyin miktarını *sondaj* ile bilmekte kullanılırken sonradan bir şeyi her açıdan öğrenmek hakiki anlamında kullanılmaya başlamıştır. Nitekim (رحم الله من عرف قدره) cümlesinde “Kendi hakikatini bilen kimseye Allah rahmet eylesin” cümlesi, bu mana değişimini göstermektedir. Allah'ı tanımak ise ancak O'nun sıfatlarını kendi mahallinde layık olduğu şekilde tefsir etmekle gerçekleşecektir. Bu âyetlerin bağlamı müşriklerin ve kâfirlerin Allah'ı yüceltmeleri olduğu için “tazim” manası buraya uygun düşmüştür. demektedir.⁷¹

el-Hafâcî'nin Arapçaya hakimiyeti onu, rey tefsirinde maharetle kullanmasına imkan vermiştir. Bu özelliğini haşiyesinin hemen her sayfasında görmek mümkündür. O, Kur'ân'ın temel kelime ve kavramlarının izahına özen göstermiş ve kelimelerin temel manalarına lügatlerden ulaşarak âyetle kastedildiği anlamı doğru şekilde vermeye çalışmıştır. Mesela el-Hafâcî (الكاهل)/el-kâhil kelimesinin; “omuzlar arasındaki bölge” ve “bir şey uydurmak, iftira etmek” manalarına geldiğini söylemektedir.⁷²

Müellif bu minvalde (فَلَمَّا جَنَّ عَلَيْهِ اللَّيْلُ) (el-En'âm 6/76) âyetine “gecenin karanlığı onu örttü” manası verdikten sonra bu kelimenin kök manasının, türevleriyle bir şeyi örtmek manasına geldiğini ve Arapların kullandığı kalıplarını Isfehânî'den alıntıyla izah⁷³ etmektedir.

Müfessir, garibü'l-Kur'ân'ın Arapça asıllı olmayıp, başka dilden girerek Arapçalaşmış kelimelerin manasına da temas ettiği görülmektedir. Onun bu alandaki vukufiyetine, (أَزَرَ) “Âzer” kelimesi hakkında yaptığı açıklaması örnek gösterilebilir: “Bu kelime, Farsçanın Harezm ağzına göre “Yaşlı kişi” manasında sıfat, Süryanicede “Eğri/Beli bükük” ve “Hata eden” manalarına geldiği söylenmiştir.”⁷⁴

el-Hafâcî, lügavî işkal oluşturabilecek bazı yerlerde mukadder bir soru sorarak okuyucunun zihninde oluşabilecek yanlış anlamaları gidermektedir. Mesela alanın erbabınca iyi bilinen (الذين آمنوا ولم يلبسوا إيمانهم بظلم أولئك لهم الأمن وهم مهتدون) [el-En'âm 6/82] âyetin tefsirinde “zulüm”den kastedilenin şirk olduğu, (إن الشرك لظلمٌ عظيمٌ) “Şüphesiz şirk büyük zulümdür” [Lokmân 31/13] âyetine dayandırılmaktadır. Bu noktada müellif: “Şüphesiz şirk büyük zulümdür” sözü, ‘şirkin dışındaki şeylerin zulüm olmasını gerektirmez!?’ mukadder soru sormakta ve bunu şöyle cevaplamaktadır: “Zulm”deki tenvin büyüklük anlamındadır. Sanki ayette: “İmanlarına büyük zulüm katmayanlar...” denilmiştir. Şirkin büyük zulüm olduğu ortaya çıktığına göre kastedilen mananın “İmanlarına şirki katmayanlar” olduğu bilinir. Anılan soruya: “Mutlak lafızdaki mana, onu oluşturan bütün fertlerini kapsar” şeklinde de cevap verilebilir” demektedir.⁷⁵

Müellifin, belagi ve edebi yönüne gelince o; Kur'ân'ın edebi üsluplarına çok riayet etmektedir. Bunlar arasında; hazif, zikir, kasr sanatı ve onun manaya etkilerini göstermektedir. Aynı şekilde Kur'ân lafzının; takdim tehirine, icaz ve itnabına, iltifat sanatına dikkat çekmektedir. el-Hafâcî'nin beyan ilminde özen gösterdiği ve dikkat çektiği sanatlar ise; zımnî, mufassal ve belîğ çeşitleriyle teşbih ve açıklamalarıdır. Keza müellif, bütün nevileriyle mecazı ve kinayeyi ve bedi ilminin üsluplarını haşiyesinde zikretmektedir:

⁷¹ Bk. Hafâcî, *İnâyetü'l-Kâdî*, 4/93.

⁷² Bk. Hafâcî, *İnâyetü'l-Kâdî*, 4/97.

⁷³ Bk. Hafâcî, *İnâyetü'l-Kâdî*, 4/96.

⁷⁴ Bk. Hafâcî, *İnâyetü'l-Kâdî*, 4/84.

⁷⁵ Bk. Hafâcî, *İnâyetü'l-Kâdî*, 4/89.

el-Hafâcî'nin hasr sanatı hakkında söylediklerine Fâtiha sûresinin (الله الحمد) cümlecisi misal verilebilir. Normal cümle yapısında lafza-i celalin başa gelmesi gerekirken "hamd" kelimesini takip etmesi ve başında ihtisas lamının gelmesi burada hasr sanatın bulunduğunu göstermektedir.⁷⁶

Müellifin icaz ve itnap sanatına dair söyledikleri, (وَكَيْفَ أَخَافُ مَا أَشْرَكْتُكُمْ) "ben sizin ortak koştuğunuz şeylerden ne diye korkayım?" [el-En'âm 6/81] âyeti üzerinden gösterilebilir. Bu âyetin lafzında mananın tam aktarımı için (أَشْرَكْتُمُوهُ بِهِ) şeklinde olması gerekirken, âyetin öncesi ve sonrasında söylenenler "hüve" ve "bihî" zamirlerinin tekrar edilmesine ihtiyaç bırakmamıştır. Bu karinelerden dolayı özlü ifade için bu iki zamir hafzedilerek kelam kısaltılmıştır. Çünkü sözde asıl olan, manayı ifade ettiği takdirde olabildiğince kısa ve özlü söylemektir...⁷⁷

el-Hafâcî, muhatapla konuşurken bir maksada binaen huzurda olmayan birine hitaba/iltifat geçiş sanatına (تَجْعَلُونَهُ قَرَاتِيَسَ تُبْذَرْنَهَا وَتُخْفُونَ كَثِيرًا) "Kâğıtlar haline koyup ortaya çıkardığınız, pek çoğunu ise gizlediğiniz" [el-En'âm 6/91] âyetini tefsir ederken işaret etmektedir: Yahudilerden bahseden ilgili âyet "Allah'ı gereği gibi tanımadılar..." şeklinde gıyap ile başlamışken, yukarıda lafzı verilen yerden itibaren muhatap kalıbına dönülmektedir. Zira âyetin gıyaben hitap kısmında muhatapların çirkin bir şey işlemeleri sebebiyle onu artık bırakmaları kastedilmiştir. Âyetin yarısına kadar uzanan gayba hitaptan sonra iyiliğe dönmelerini teşvik etmek üzere "kitaba sahip oldunuz...öğrendiniz" güzellik iltifatıyla muhatap kipiyle hitap edilmiştir. Dolayısıyla âyetteki bu sanatın inceliğine dikkat edilmesi gerekmektedir.⁷⁸

Müellif haşiyesinde Arap şiirine ve atasözlerine de yer vermiştir. O, el-Beydâvî'nin kullandığı şiir ve atasözlerini sahiplerine nispet ettiği gibi, gerektiği yerde onun zikretmediği bazı şiir ve özdeyişleri âyetin irap ve nahiv tahlilleri esnasında zikretmiştir. Bununla kelimenin kazandığı manaya temas etmekte ve istişhat ettiği şiiri, nahiv, sözlük mana ve belagat yönlerinden delil olarak kullanmaktadır. Mesela el-Beydâvî'nin kullandığı:

رَأَيْتُ الْوَلِيدَ بْنَ الْيَزِيدِ مَبَارَكًا شَدِيدًا بِأَعْيَاءِ الْخَلَافَةِ كَاهِلُهُ

beytinin, er-Ramâh b Meyâde'nin Velid b Yezid b. Abdülmelik Mervan'ı övdüğü kasidesinden alındığını belirtmiştir. Sonrasında beytin üzerine bazı nahiv ve irap yorumları yapmıştır.⁷⁹

el-Hafâcî, haşiyesinde itikadî görüşlerini gayet açık şekilde ortaya koymaktadır. Müellif bu merkezde; Allah'ın perdeli/mahcûb sıfatıyla sıfatlanamayacağını belirtmiştir. Mutezilenin itikadi görüşlerine işaret etmiş ve onun batıl olduğuna dair deliller serdetmiştir. Peygamberlerin meleklerden üstünlüğünü, peygamberlerin vahiyden önce ve sonra küfürden ittifakla uzak olduklarını söylemiştir. Eşyada haddizatında fayda veya zararın bulunmadığına değinmiştir.⁸⁰

el-Hafâcî, Beydâvî'nin (وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ مَا أَشْرَكُوا) "Allah dileseydi ortak koşmazlardı." [el-En'âm 6/107] âyetinin tefsirinde söylediklerine "Allah (cc), kâfirlerin imanını murat etmediğine delildir, çünkü O'nun iradesi mutlaka yerine gelir/vacibü'l-vuku' (Yani imanlarını dilemiş olsaydı imana mutlaka girmeleri gerekirdi, oysa onlar inkârcı olarak ölmüşlerdir)" yaptığı ilave yorumu Mutezileye reddiyedir. Aynı şekilde el-Hafâcî, el-Beydâvî'nin (وَلَا أَخَافُ مَا أَشْرَكْتُكُمْ) [el-En'âm 6/80] âyetinin tefsiri zımında söylediği: "Ben sizin putlarınızdan korkmuyorum, çünkü onlar kendilerine zarar ve fayda vermezler" yorumunda (بِنَفْسِهَا)/binefsihâ kaydını özellikle koyduğunu söylemiştir. Çünkü el-Beydâvî bununla, "sahte

⁷⁶ Bk. Hafâcî, *İnâyetü'l-Kâdî*, 4/108.

⁷⁷ Bk. Hafâcî, *İnâyetü'l-Kâdî*, 4/88.

⁷⁸ Bk. Hafâcî, *İnâyetü'l-Kâdî*, 4/94.

⁷⁹ Bk. Hafâcî, *İnâyetü'l-Kâdî*, 4/91.

⁸⁰ Bk. Hafâcî, *İnâyetü'l-Kâdî*, 4/85.

ilahlar kendisine Allah dilemedikçe zarar veremezler manasını kastetmiştir.”⁸¹ Sözyle Mutezileye cevap verdiğini ima etmektedir.

el-Hafâcî, usulî ve fıkhi meselelerle de ilgilenmiş ve hâşiyesinde bu konulardan bahsetmiştir. Mesela el-Beydâvî'nin “Bizden önceki şeriatlar bizim için delil/şer’ değildir” görüşüne tabi olarak bu hususta şöyle demektedir: “Biliniz ki bu konuda uyulmakla emir olunan, mutlak olarak akaidi meselelerdir, yoksa fer’î meseleler değildir.”⁸² Yine ona göre çocuğun/sabi kâfirliği geçerli değildir ve onun (fitrî imanı) sahihtir. Buna binaen peygamberler fakihlerin de dediği üzere, risaleti öncesinde ve sonrasında ittifakla küfürden münezzehtir.⁸³

Müellif hâşiyesinde, tafsilatına girmeksizin tefsir etmekte olduğu âyetten çıkarılan fıkhi hükümlere temas etmektedir. Mesela (قُلْ لَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا) “De ki: “Bu tebliğ karşı sizden bir ücret istemiyorum.” [En’âm 6/90] âyetinin tefsiri zımında: «Bu âyete dayanarak denilmiştir ki ilahi ahkâmı tebliğ ederken ve öğretirken ücret almak helal değildir. Fakihlerin bu hususta söyledikleri herkesçe bilindiği için burada açıklamaya gerek bırakmamaktadır»⁸⁴ demektedir.

el-Hafâcî hâşiyesinde, mutasavvıflardan nakillerde bulunmakta ve onların istilahlarına yer vermektedir. Mesela “havf/korku” kavramını açıklarken: “Hakikat ehli korkuyu iki kısımda değerlendirmektedir. İlki asiler için cezalandırma korkusudur. İkincisi ise yüce Allah’ın celal ve azametinin korkusudur.”⁸⁵ Demektedir. Müellifin tasavvuf önderleri için “hakikat ehli” tabirini kullanması, tasavvufa yakınlığına işaret etmektedir.

Değerlendirme

Müslümanların ilim mirasında hemen bütün ilim dallarında şöhret olmuş eserler üzerinde hâşiyeler yazılmıştır. Bu eserler, klasik eserlerin daha doğru anlaşılmasını sağlamasının yanında, çağının ilmi anlayışını ve kapasitesini de aksettirmektedir. Kendisinden önceki ilmi mirasın yanlışlarını düzeltmekte, mevcut bilgilerini açıklarken ona yeni bakış açıları kazandırmakta ve geliştirmektedir. Bu manada tesir özelinde yazılan hâşiyeler; Arap dili ve belâgatı, Kur’ân ve kıraat ilimleri, kalam ve tasavvuf gibi temel İslami ilimlere dair birçok ilmi haiz bilimsel ansiklopedi mahiyetindedir. Hâşiyelerden istifade, ana metnin müellifinin kastı ile onu ortaya çıkarmaya çalışan hâşiyeye sahibinin açıklamaları örtüştüğü oranda artacaktır. Tefsir alanında özlü anlatımıyla çok beğenilen ve yaygınlaşan el-Beydâvî'nin tefsiri üzerinde hâşiyeye tarzı yazılan üç yüzün üzerindeki eser arasında el-Hafâcî'nin hâşiyesi önemli yer tutmaktadır. el-Hafâcî'nin hâşiyesini emsallerinden öne çıkaran; müellifinin parlak şahsi özelliklere ve zengin kütüphaneye sahip olmasının yanında âlet, tabîî ve şer’î ilimleri yetkin ilim muhitte mütehasıslarından almış olmasıdır. Ayrıca müellifin ilmî emanete ve delillere sadık olması, taklitten sakınması, görüşler arasında delile dayalı tercihler yapması onu farklı kılmaktadır. Aynı şekilde et-Taftazani'nin (ö. 792/1390) ve İbn-i Müneyyir'in (683/1284) *el-Keşşâf* hâşiyelerinden faydalanması, onun hâşiyesini üstün konuma yükseltmiştir. Bu noktada el-Hafâcî'nin ilmî birikiminin ve ifa ettiği kâdî'l-kudât vazifesinin, el-Beydâvî'ye benzer olmasını ve bunun da onu iyi anlamakta ve anlatmaktaki katkısını unutmamak gerekmektedir. el-Hafâcî hâşiyesinde; ana metne katkı mahiyetinde Kur’ân-ı Kur’ân ile, sünnetle, Sahabe ve kavliyle tefsirde bulunmuştur. Kıraat vecihlerini zikretmiş, sıhhati üzerinde hüküm vermiş ve şaz kıraatleri mütevatirlerinden ayırmıştır. Âyetlerin nüzul sebeplerine yer vermiş, sûrelerin mekki medeni olmaları üzerinde değerlendirmeler yapmış ve muhkem-müteşabihler hakkında tevillerde bulunmuştur. el-Beydâvî'nin tefsirinde zikrettiği kişileri tanıtmış, israiliyatı ve zayıf hadisleri göstermiş, ayet ve surelerin arasındaki tenasübe değinmiştir. Sarf, nahiv ve belagat ilmindeki yetkinliğini hâşiyesinde sıklıkla göstermiştir. Dolayısıyla el-Hafâcî'nin hâşiyesi, Beydâvî'nin tefsirindeki

⁸¹ Bk. Hafâcî, *İnâyetü'l-Kâdî*, 4/88.

⁸² Bk. Hafâcî, *İnâyetü'l-Kâdî*, 4/93.

⁸³ Bk. Hafâcî, *İnâyetü'l-Kâdî*, 4/86.

⁸⁴ Bk. Hafâcî, *İnâyetü'l-Kâdî*, 4/93.

⁸⁵ Bk. Hafâcî, *İnâyetü'l-Kâdî*, 4/252.

muğlak, müphem ve müşkilleri aşmakta öncelikli müracaat kaynakları arasındaki yerini almıştır.

Kaynakça

- Bâbânî, İsmâîl. *Hediyyetü'l-ârifîn esmâ'ü'l-mü'ellifîn ve âşârü'l-muşannifîn*. İstanbul: Maarif Ajans, 1951.
- Beyzavî, Nasiruddin. *Envâru't-tenzil ve esrâru't-te'vîl*. thk: Muhammed Abdurrahman el-Mar'aşli. Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-A'rabî, 1418.
- Ergin, Ali Şakir. "HAFÂCÎ, Şehâbeddin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/72-73. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Fudayh, Abdullah b. İs'a b. Ahmed. "Mevkıfû Şihâbüddîn el-Hafâcî mine't-tevlîdi'l-m'ucemi'r-rasîdi'l-m'ucemî fî Şifâi'l-Ğalîl enmûzecen". *Câmiatü'l-Kasîm Mecelletü'l-ulûmi'l-Arabîyyeti'l-insâniyye* 14/3 (Şubat 2021), 1123-1207.
- Gazzî, Muhammed b. Abdurrahman. *Dîvânü'l-İslâm*. thk: Seyyid Kesrevî Hasan. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l- 'İlmiyye, 1990.
- Hafâcî, Şihâbüddîn. *Reyhânetü'l-elibbâ ve zehretü'l-hayâti'd-dünyâ*. thk: İhsan Abbas. Beyrut: Dârü'l-İslâmî'l-Garbî, 1982.
- Hafâcî, Şihâbüddîn. *İnâyetü'l-Kâdî Ve Kifâyetü'r-Râzî, Hâşiye Şehâbeddin el-Hafâcî 'alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*. Beyrut: Dâru Sadr, ts.
- İfrânî, Muhammed b. el-Hâc b. Abdullah es-Sağîr. *Safvetu men inteşera min ahbâr-i sulehâi'l-karni'l-hâdî 'aşar*. thk. Abdüllmecid Hayâlî. Dârü'l-Beyzâ: Merkezü'Türâsi's-Sekâfî fi'l-Mağrib, 2004.
- Keskin, Mustafa. "Şihâbüddîn el-Hafâcî: Hayatı, İlmi Şahsiyeti ve Eserleri". *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/2 (Aralık 2016), 101-130.
- Renne, Mühenned Ömer. "el-Menhecü's-sarfî 'inde's-Şihâbi'l-Hafâcî fî hâşiyetihî 'alâ tefsîri'l-Beyzâvî". *Mecelletü Câmiati'l-B'as*, 38/39 (2016), 71-96.
- Muhammed, İbrahim Abdulhalim. "el-Hâfiz es-Suyûtî ve Haşiyetuhu alâ tefsîri'l-Beyzâvî". *Mecelletü Câmiati'l-Melik Abdülaziz* 29/2 (2021), 91-125. DOI:10.4197/Art.29-2.5
- Muhibbî, Muhammed. *Hulâşatü'l-eşer fî a'yânî'l-karni'l-hâdî 'aşer*. Kahire: Vehebîye, ts.
- Sââtî, İlyas. *İmtâü'l-fudela bi-terâcimi'l-kurrâ*. Mısır: Dârü'n-Nedveti'l-Âlemî, 2000.
- Samancı, Yusuf Sami. *Şihâbüddin el-Hafâcî'nin Hayatı ve Şifâü'l-ğalîl Adlı Eseri*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Sümer, Faruk. "Mehmet Bey, Karamanoğulları". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm ansiklopedisi*. 28/445-446. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Turgut, Abdulhamit. "Şihâbüddîn el-Hafâcî ve Nahivdeki Yöntemi". *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 6/2 (Aralık 2022): 845-866.
<https://doi.org/10.32711/tiad.1146269>
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Kâdî Beyzâvî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/100-103. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Zemahşerî, Cârullah. *el-Keşşâf 'an haqâ'iki ğavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-eķâvîl fî vücûhi't-te'vîl*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-'Arabî, 3. basım, 1407.